

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Katarzyny Dąbrowskiej-Żmudy
pt. *Modyfikacja postaw uczniów szkoły podstawowej wobec osób odmiennych kulturowo,*
przygotowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Mariusza Korczyńskiego, prof.
nadzw. i promotora pomocniczego dr Marzeny Okrasy**

Przedłożona do recenzji praca liczy 292 strony i jest opracowaniem o charakterze empirycznym, dotyczącym modyfikowania postaw uczniów szkoły podstawowej wobec osób odmiennych kulturowo. Za pozytywną i wysoką oceną recenzowanej pracy przemawia:

- podjęcie ważnego społecznie i edukacyjnie zagadnienia dotyczącego możliwości modyfikowania postaw uczniów wobec osób odmiennych kulturowo;
- analiza badań nad postrzeganiem odmienności kulturowej. Wskazanie na dominację badań o charakterze diagnostycznym i niedoboru badań przyczynowo-skutkowych;
- opracowanie autorskiego programu z zakresu edukacji międzykulturowej KOPEZ (Kultura-Odmienność-Postawa-Edukacja-Zmiana), który powstał w oparciu o koncepcję Haralda Groscha i Wolfa Rainera Leenena z uwzględnieniem zadań realizowanych przez szkołę, w których wskazywana jest między innymi potrzeba uświadamiania zjawiska różnorodności kulturowej i wprowadzania w ideę pluralizmu kulturowego i wyznaniowego, a także stosownych rozporządzeń Ministra Edukacji Narodowej w sprawie podstawy programowej;
- poprawne wykorzystanie w badaniach własnych metody eksperymentu, z zastosowaniem techniki czterech grup (tzw. techniki Salomona z uwzględnieniem dwóch grup kontrolnych i dwóch eksperymentalnych) – co należy podkreślić niezmiernie rzadko stosowanego w tego typu pracach ze względu na czasochłonność i wymagania metodologiczne;
- podjęcie udanej, autorskiej próby weryfikacji oddziaływania programu z zakresu edukacji międzykulturowej w warunkach szkolnych;
- wskazanie przez Autorkę – w kontekście zmian społecznych i kulturowych związanych między innymi z procesami globalizacji i migracji – potrzeby intensywniejszego wprowadzenia działań z zakresu edukacji międzykulturowej w szkole.

Oceniając rozprawę doktorską, najpierw odniosę się do kwestii ogólnych – wartości podjętego tematu oraz struktury treści, a w dalszej części skupię się na zagadnieniach szczegółowych oraz sformułowaniu konkluzji końcowej.

W ocenie wartości podjętego tematu pracy nie sposób należy podkreślić fakt, że eksperymentalne weryfikowanie skuteczności stosowania programu autorskiego (a wcześniejsze jego przygotowanie, weryfikacja i wdrożenie) nie jest rzeczą łatwą. Trudność wynika zarówno ze względów merytorycznych – tego typu programy nie należą do częstych rozwiązań i z pewnością powodowało to brak możliwości uwzględnienia przez Autorkę odniesień i porównań, uwzględnienia doświadczeń innych osób w tym zakresie. Po drugie sama organizacja badań z wykorzystaniem eksperymentu niesie z sobą nie tylko balast związany z kwestiami metodologicznymi, ale również organizacyjnymi. W tym kontekście postrzegam pracę jako oryginalną i wnoszącą nowe, ważne wątki w rozwój pedagogiki jako nauki poznawczej i praktycznej.

Struktura pracy oraz teoretyczne podstawy badań

Szczegółowa problematyka rozprawy mieści się w dwóch zakresach treści. Pierwszy dotyczy odmienności kulturowej, jej uwarunkowań i sytuacji osób odmiennych kulturowo w Polsce. Drugi zakres dotyczy postaw – zarówno w odniesieniu do ogólnych zagadnień związanych z definiowaniem, jak i w odniesieniu do zagadnień kształtowania i zmiany postaw. Autorka – co jest zasadne w kontekście sformułowanego tytułu pracy – odwołuje się tu również do kwestii postaw wobec osób odmiennych kulturowo.

Powyższe zagadnienia stanowią w strukturze pracy uporządkowany układ, zgodny z opracowaniami o charakterze empirycznym, wyróżniającymi część teoretyczną, metodologiczną i empiryczną. Przedłożona do oceny rozprawa opracowana w sposób poprawny i typowy dla tego typu prac, składa się ze wstępu (s. 5-9), siedmiu rozdziałów merytorycznych (s. 10-205), zakończenia (s. 206-210), bibliografii liczącej 176 pozycji (s. 211-223) uporządkowanych w podziale na: akta prawne, opracowania i źródła internetowe; spisu tabel, wykresów i rysunków (s. 224-229) oraz aneksu (s. 230-292). Tu warto zwrócić uwagę na autorski program edukacyjny z zakresu edukacji międzykulturowej KOPEZ (s. 230-237), który zawiera cele ogólne i szczegółowe, cele wychowania, obszary działań i 22 scenariusze do programu (wraz z krótkimi opisami przebiegu i załącznikami do scenariuszy (informacjami do wykorzystania, proponowanymi materiałami, stronami, literaturą). Autorka zawarła tu również bibliografię stanowiącą podstawę do przygotowania programu. W dalszej

części zaprezentowane zostały wzory narzędzi badawczych wykorzystanych w badaniach własnych (285-292).

Praca stanowi spójną, zamkniętą całość, wskazującą na poprawność z jaką Autorka posługuje się zarówno literaturą fachową, jak i umiejętnie opisuje i wyjaśnia uzyskane wyniki badań własnych. Układ jest logiczny i komplementarny.

Trzy pierwsze rozdziały: I. *Wprowadzenie do problematyki odmienności kulturowej*, II. *Postawy w kontekście odmienności kulturowej* III. *Edukacja międzykulturowa jako odpowiedź na potrzeby współczesnego społeczeństwa*, składają się na część teoretyczną pracy. Autorka rozpoczyna rozprawę od przedstawienia treści związanych ze społeczno-kulturowymi uwarunkowaniami funkcjonowania człowieka i postrzegania odmienności kulturowej. Prezentuje syntetyczną analizę sposobów podejścia do kwestii zachowań ludzkich, przyjmując na potrzeby pracy perspektywę społeczno-kulturową z uwzględnieniem również perspektywy poznawczej. Jak cytuje Autorka za Ewą Nowicką „*Proces wchodzenia w życie społeczne jest u człowieka zarazem procesem wchodzenia w kulturę. Uczenie się funkcjonowania w społeczeństwie jest równocześnie uczeniem się kultury*” (s. 12). Analiza jest podstawą do rozważań na temat kultury, socjalizacji i enkulturacji. W kolejnym podrozdziale: *Odmiennosc kulturowa – próba definicji* opisane zostały między innymi kategorie *swoi, obcy*, a następnie (w oparciu na rozróżnieniu Zofii Ratajczak i stosownych zapisach w Kodeksie Karnym) przyjęta została (jak podkreśla Autorka) operacyjna definicja odmienności kulturowej (s. 21). Kolejny podrozdział to prezentacja informacji dotyczących osób odmiennych kulturowo w Polsce. Doktorantka pomija zagadnienia związane z historycznymi korzeniami wielokulturowości na terenie naszego kraju zamykając je w jednym zdaniu otwierającym podrozdział („*Polska w okresie jeszcze sprzed drugiej wojny światowej była krajem zróżnicowanym narodowo i etnicznie*”. s. 24), a w kolejnym odnosi się do sytuacji politycznej, która po zakończeniu działań wojennych przyczyniła się do stanu homogeniczności kulturowej. Wątki historyczne są sygnalizowane jedynie przy opisie poszczególnych mniejszości, przy czym zostały one przygotowane jedynie na podstawie jednego źródła: *Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce* (Źródło online), w którym można znaleźć wiele uproszczeń¹ i do takiej prezentacji warto byłoby sięgnąć również do innych źródeł informacji rozszerzających wiedzę Autorki na ten temat.

¹ Tak jest na przykład przy opisie mniejszości czeskiej, która została w tekście źródłowym, a następnie u samej Autorki pracy podsumowana stwierdzeniem, że w Polsce Czesi tradycyjnie są ewangelikami (s. 28), tymczasem są głównie przedstawicielami kościoła Ewangelicko-Reformowanego (tzw. Kalwiniści), odmiennego od Ewangelicko-Augsburskiego.

Warto byłoby również przyjąć określony klucz opisu – w pracy kolejność jest bowiem „wyznaczona” opisem w tekście źródłowym (nie jest to ani kolejność alfabetyczna, ani związana z wielkością grupy mniejszościowej w Polsce). W sytuacji publikacji pracy sugerowałabym Autorce zwrócenie większej uwagi na ten podrozdział. Rozdział pierwszy zamyka problematyka imigrantów i uchodźców. Tu warto byłoby uaktualnić dane. W pracy zamieszczone zostały dane statystyczne odnoszące się do lat 2013-2016. Tymczasem ostatnie lata to niezwykle dynamicznie zmieniająca się sytuacja w tym zakresie. O ile we wskazaniach zawartych w pracy na przykład w zakresie pobytu czasowego w roku 2016 było około 90 tysięcy osób, już w roku 2018 jest to grupa przekraczająca 190 tysięcy... Grupa osób z Ukrainy wzrosła w tym czasie ze wskazanych w pracy 84 tysięcy (s. 35) do ponad 166 tysięcy (<https://migracje.gov.pl/statystyki/zakres/polska/typ/dokumenty/widok/wykresy/rok/2018/>). Owo uaktualnienie danych, wskazujące na ogromną dynamikę przyrostu obcokrajowców na terenie naszego kraju jest elementem wzmacniającym podkreślane przez Autorkę zalecenie związane z koniecznością oddziaływania związanego z edukacją na temat odmienności kulturowej (s. 36).

Kolejny rozdział zawiera analizę literatury fachowej dotyczącą postaw. Wprowadzeniem w tematykę jest analiza rozumienia pojęcia postawa z zasygnalizowaniem przyjętego na potrzeby badawcze i wyjaśniające wyniki badań strukturalnego, trójkomponentowego rozumienia postaw, na które składają się komponenty: poznawczy, emocjonalny i behawioralny (s. 39-40). Dalej przedstawione zostały zagadnienia – bardzo istotne ze względu na przyjętą procedurę badawczą – związane z kształtowaniem i modyfikowaniem postaw oraz postawami wobec osób odmiennych kulturowo. Interesującym zabiegiem było wykorzystanie wypowiedzi ucznia wpisującej się w jeden ze sposobów definiowania granic tolerancji (s. 50). Autorka opisała postawy wobec odmienności (s. 48-49) a także przedstawiła przyczyny kształtowania postaw nietolerancyjnych (s. 51-55). Opisane w sposób obszerny uwarunkowania postaw nietolerancyjnych są swoistym wprowadzeniem w kolejny podrozdział, w którym analizie poddane zostały ich komponenty – poznawczy (stereotypy), emocjonalny (uprzedzenia), behawioralny (dyskryminacja). Część teoretyczną pracy zamyka rozdział poświęcony zagadnieniu edukacji międzykulturowej. Autorka rozpoczyna od opisanie globalizacji i różnorodności kulturowej jako zjawiska będącego podstawą edukacji międzykulturowej. Zwraca uwagę na zalety i wady procesu, wskazuje na źródła, podkreśla znaczenie różnic i różnorodności – zwłaszcza w kontekście potrzeby przygotowania dzieci i młodzieży do życia w środowisku zróżnicowanym kulturowo – oraz opisuje sposoby oceny różnorodności kulturowej ze względu na subiektywne kryteria. Przy

opisie zagadnienia edukacji międzykulturowej stwierdza: Trudno jest obecnie przewidzieć w jakim kierunku w Polsce będzie realizowana polityka wobec osób odmiennych kulturowo i różnorodności kulturowej (s. 77). Dlatego tym bardziej słuszne jest stwierdzenie sformułowane pod koniec podrozdziału: *Celem pedagogów, nauczycieli i wychowawców, jest zatem takie przygotowanie dzieci i młodzieży, często także osób dorosłych, do kontaktów z osobami odmiennymi kulturowo, by intensyfikacja kontaktów z nimi nie powodowała zachwiania własnej tożsamości, nie wywoływała lęków i niechęci, nie niosła ze sobą rezygnacji z postawy tolerancji* (s. 79). W rozdziale poświęconym teoretycznym aspektom edukacji międzykulturowej Autorka podkreśla jej interdyscyplinarny charakter, opisuje obszary problemowe i cele edukacji międzykulturowej. W kolejnym podrozdziale przedstawiona została rola współczesnej szkoły w realizacji edukacji międzykulturowej i kształtowaniu pozytywnych postaw wobec osób odmiennych kulturowo. Wskazane zostały postulaty związane z koniecznością realizowania edukacji międzykulturowej na gruncie szkolnym.

Reasumując: Treści zaprezentowane w części teoretycznej zostały dobrane i zanalizowane poprawnie. Ich dobór jest warunkowany tematem pracy i problematyką badawczą. Tytuły poszczególnych rozdziałów sformułowane poprawnie. Mieszczą się w ogólnej koncepcji pracy. W części teoretycznej zabrakło rozdziału, który dotyczyłby możliwości kształtowania postaw u dzieci/młodzieży. Opisane zagadnienia mają charakter ogólny, nie odnoszą się jednak w żaden sposób do sytuacji związanych z możliwościami i ograniczeniami zarówno związanymi z samym podmiotem oddziaływania (uczniowie wchodzący w okres adolescencji) ani nauczycielem i jego sytuacją w procesie zmian postaw uczniów – krótką wzmiankę na temat młodzieży w okresie wczesnego dorastania znajdujemy tylko w rozdziale metodologicznym (s. 107). Wprawdzie jeden z podrozdziałów w III rozdziale dotyczy roli współczesnej szkoły w kształtowaniu pozytywnych postaw wobec osób odmiennych kulturowo, ale ma to charakter związany z formułowanymi ogólnymi postulatami.

Doktorantka opracowała autorski program, który został wykorzystany w procesie badań eksperymentalnych i który został zamieszczony w aneksie. Szkoda, że w części teoretycznej nie zawarła rozdziału poświęconego zarówno ogólnie procesowi budowy i weryfikacji programów autorskich, ich skuteczności a także, szczegółowego opisanie opracowanego programu, ze wskazaniem na założenia teoretyczne, z analizą porównawczą wykorzystania innych programów w procesie kształtowania postaw uczniów oraz możliwości i ograniczeń

ich wykorzystywania w procesie edukacji w szkole powszechnej. Nieco informacji na temat samego programu znajdujemy w rozdziale metodologicznym, ale tam Autorka skoncentrowała się – poza krótkim odwołaniem do wykorzystanych koncepcji teoretycznych – na odniesieniu do rozporządzeń ministerialnych.

Metodologia badań

Założenia metodologiczne badań własnych Doktorantka prezentuje w czwartym rozdziale rozprawy zatytułowanym *Metodologiczne podstawy badań własnych*. Rozdział otwierają rozważania na temat paradygmatu i modelu badań – i tu Autorka wskazuje na przyjęty na potrzebę realizowanych badań – paradygmat pozytywistyczny i model badań ilościowych.

Kierując się tymi założeniami doktorantka sformułowała poprawnie cel i przedmiot badań (s. 95), problem główny i problemy szczegółowe oraz hipotezy. W badaniach zastosowano metodę eksperymentu, z techniką Solomona, która polega na uwzględnieniu dwóch grup kontrolnych i dwóch eksperymentalnych. Za zmienną niezależną przyjęto wdrażanie autorskiego programu z zakresu edukacji międzykulturowej KOPEZ, natomiast zmienną zależną były postawy uczniów wobec osób odmiennych kulturowo. Dodatkowo zostały wykorzystane technika ankiety, oraz narzędzia służące do badania poszczególnych komponentów postaw: autorski kwestionariusz wiedzy odnoszący się do treści zawartych w autorskim programie edukacyjnym KOPEZ badający komponent poznawczy postaw, do badań komponentu emocjonalnego Dyferencjał semantyczny oraz Skala Dystansu Społecznego do badania komponentu behawioralnego. W celu poszukiwania różnic w postawach badanych uczniów wobec osób odmiennych kulturowo przed i po realizacji autorskiego programu Doktorantka zastosowała test istotności różnic t-Studenta dla grup zależnych i niezależnych.

Badania zostały przeprowadzone w II semestrze roku szkolnego 2016/2017 wśród uczniów klas VI szkoły podstawowej w Lublinie. Dobór klas do badań miał charakter losowy – zostały wyznaczone dwie grupy kontrolne i dwie eksperymentalne. W rozdziale zawarta została krótka charakterystyka grupy badanej, w której nacisk położony został na kwestie wcześniejszego kontaktu z osobami reprezentującymi inne kraje. Ogółem w badaniu wzięło udział 90 uczniów (w tym nieznaczna przewaga dziewcząt – 48 a chłopców 42). Większość badanych uczniów (63,3%) nie posiadała bliskich osób pochodzących spoza Polski, ale jednocześnie większość z nich była przynajmniej raz poza granicami naszego kraju (77%). Temat obcokrajowców był wskazany jako poruszany w domach nieco ponad połowy uczniów

(52%), a połowa spośród nich miała okazję spotkać osoby reprezentujące inną narodowość niż polska.

Prezentacja i interpretacja wyników badań

Ostatnia część pracy została ujęta w rozdziale piątym podzielonym na siedem podrozdziałów.

Część empiryczna zawiera rzetelny i wyczerpujący opis i wyjaśnienie zgromadzonego materiału badawczego. W tej części opisów zaprezentowany został dobrze udokumentowany, wartościowy z punktu widzenia praktyki edukacyjnej obraz efektywności stosowania autorskiego programu edukacyjnego KOPEZ w pracy z uczniami w szkołach podstawowych. W zakończeniu zostały zaprezentowane wnioski z weryfikacji hipotez roboczych sformułowanych w części metodologicznej. Analiza wyników badań pozwoliła na potwierdzenie (częściowe) hipotezy o zmianie komponentu emocjonalnego po wdrożeniu programu autorskiego. Stosunek emocjonalny uczniów wobec osób odmiennych kulturowo zarówno przed, jak i po realizacji programu edukacyjnego mieścił się w zakresie wyników przeciętnych, ale pod wpływem realizacji programu nastąpiło przesunięcie z dolnej granicy przedziału w górną. Korzystniejsze wyniki uzyskano w zakresie komponentu behawioralnego – w tym przypadku realizacja programu autorskiego przyczyniła się w sposób istotny statystycznie do zmniejszenia dystansu społecznego uczniów w stosunku do osób odmiennych kulturowo, a postawy badanych zmieniły się z neutralnych na pozytywne. Analiza komponentu poznawczego postaw pozwoliła stwierdzić wzrost wiedzy z zakresu edukacji międzykulturowej. Początkowo uczniowie wykazywali brak wiedzy lub wiedzę na poziomie niedostatecznym, natomiast po przeprowadzeniu zajęć z wykorzystaniem programu autorskiego analizy wyników badań eksperymentalnych wskazywały na wiedzę na poziomie dopuszczającym i dostatecznym.

Reasumując: Struktura podrozdziałów jest pochodną przyjętej procedury badawczej. W sytuacji przygotowywania publikacji do druku warto byłoby strukturę zmienić – wykorzystując jako podstawę do tworzenia rozdziałów opracowaną problematykę szczegółową. Treści byłyby wówczas usystematyzowane w trzech, tematycznych rozdziałach dotyczących wiedzy, stosunku emocjonalnego i dystansu społecznego wobec osób odmiennych kulturowo wśród uczniów szkoły podstawowej przed i po realizacji programu edukacyjnego KOPEZ. Przygotowany przez Autorkę program może stanowić źródło inspiracji do projektowania działań edukacyjnych z wykorzystywaniem problematyki z

zakresu edukacji międzykulturowej. Część empiryczną mógłby zatem kończyć rozdział czwarty – prezentujący perspektywy wykorzystywania programu KOPEZ w praktyce edukacyjnej, gdyż zastosowany eksperyment i jego efekty wskazują na wysokie walory jego stosowalności.

Konkluzja

Przedłożona do recenzji rozprawa doktorska mgr Katarzyny Dąbrowskiej-Żmudy stanowi interesujące studium o charakterze interdyscyplinarnym. Analiza trafnie dobranej literatury, jej interpretacja, a także przedstawione w pracy wyjaśnienia i opisy danych zgromadzonych w trakcie przeprowadzonych badań stanowią podstawę do pozytywnej oceny rozprawy.

Zgadzam się z tezą Autorki, że w aktualnej sytuacji – społecznej i politycznej szczególne miejsce powinna zajmować edukacja regionalna, kulturalna i międzykulturowa. Celem współczesnej polityki międzynarodowej powinno być osvajanie z odmiennością (s. 21). Społeczny stosunek do osób odmiennych kulturowo jest w dużej mierze kształtowany przez media. Bardzo często przekazywane informacje mają charakter manipulacyjny i służą w ten sposób budzeniu niepokojów społecznych, budując przekaz w oparciu o emocje związane z poczuciem zagrożenia – zarówno związanego z utratą na przykład ewentualnych miejsc pracy (w sytuacji migrantów ekonomicznych) czy poczucia zagrożenia związanego z bezpieczeństwem życia. Opisany w pracy przykład zmiany postawy dziecka (z pozytywnej na negatywną) po interwencji rodziców wskazującej na skrajnie negatywne postawy w stosunku do problematyki odmienności kulturowej (s. 119) wskazuje jak trudna jest to tematyka do podejmowania w szkole. Nauczyciel, który chce w sposób faktyczny realizować założenia edukacji międzykulturowej, wprowadzać czasem trudne społecznie tematy może narazić się na niechęć czy wręcz ataki ze strony rodziców. Tym bardziej w tej sytuacji należy dbać o dobre przygotowanie studentów kierunku pedagogika do realizowania treści z tego zakresu – tak by uczniowie mieli możliwość skonfrontowania poglądów medialnych, skrajnych prezentowanych przez niektórych rodziców, z tymi, które niosą z sobą określony przekaz poparty wiedzą naukową. Nawet jeśli nie przyniesie to pozornie pozytywnych efektów (tak jak w przypadku opisywanego ucznia) sam fakt odczuwanie swoistego dysonansu poznawczego może w przyszłości zaowocować poszukiwaniem dodatkowych informacji na ten temat, zmianą poglądów czy postaw. Przedstawione w pracy wyniki badań eksperymentalnych są wystarczającym przyczynkiem do projektowania dalszych działań edukacyjnych mających na celu realizowanie założeń edukacji międzykulturowej.

Sformułowane drobne uwagi nie rzutują na ogólną wartość pracy – rozprawę oceniam bowiem pozytywnie. Doceniam osobiste zaangażowanie Autorki w podjęty trud badawczy związany z wykorzystywaniem eksperymentu, umiejętność doboru kategorii, koncepcji i teorii a następnie opisu i wyjaśnienia obszernego materiału empirycznego. Dostrzegam obiektywizm, rzetelność i wręcz drobiazgowość w prezentowaniu zgromadzonych danych. Uważam, że rozprawa może stać się cennym źródłem informacji dla badaczy i praktyków zainteresowanych problematyką z zakresu edukacji międzykulturowej. Tekst spełnia również wymogi dotyczące kompetencji opracowania naukowego. Treści i wyniki badań zostały zaprezentowane w zróżnicowany sposób (w postaci tabel, wykresów, rysunków i schematów), w sposób poprawny zostały również przedstawione obliczenia statystyczne.

Stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr Katarzyny Dąbrowskiej-Żmudy pt. *Modyfikacja postaw uczniów szkoły podstawowej wobec osób odmiennych kulturowo*, przygotowana pod kierunkiem naukowym dr hab. Mariusza Korczyńskiego, prof. nadzw. i promotora pomocniczego dr Marzeny Okrasy, spełnia wszystkie wymagania stawiane w *Ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym* z dnia 14 maja 2003 roku wraz z uzupełnieniami zawartymi w *Prawie o Szkolnictwie Wyższym* z dnia 27 lipca 2005 roku i wnoszę o dopuszczenie Autorki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

